

TURLI TIZIMDAGI TILLARDA TURG'UN O'XSHATISHLARNING STRUKTUR TAHLILI

¹Nzamatdinova Dilfuza Koptileuovna, Nókis innovatsiyaliq instituti, filologiya ilimleriniñ filosofiya doktori (PhD)

²Babaniyazova Nursuliw Konisbayevna, Nukus tumani 20-maktab ingliz tili fani o'qituvchisi

STRUCTURAL ANALYSIS OF STABLE COMPARISONS OF DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

¹Nzamatdinova Dilfuza Koptileuovna, Nukus Innovation Institute, Doctor of Philology (PhD)

²Babaniyazova Nursuliw Konisbayevna English Language Teacher, school 20, Nukus District

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

¹Нзаматдинова Дилфуза Коптилеуовна, Нукусский инновационный институт, доктор филологических наук (PhD)

²Бабаниязова Нурсулиw Конисбаевна, учитель английского языка школы №20 Нукусского района

STRUCTURAL ANALYSIS OF STABLE COMPARISONS OF DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

Nzamatdinova Dilfuza Koptileuovna, Nukus Innovation Institute, Doctor of Philology (PhD)

Babaniyazova Nursuliw Konisbayevna English Language Teacher, school 20, Nukus District

Annotatsiya: Maqolada qardosh turkiy tillardagi turg'un o'xshatishlarning struktur va leksik-semantik xossalari aniqlashga harakat ilmiy-nazariy jihatdan analiz qilingan.

Kalit so'zlar: turg'un o'xshatish, morfologiya, semantika, sintaksis, so'z, gap.

Abstract: The article explores a scientific and theoretical point of view and analyzes an attempt to determine the structural and lexical-semantic properties of stable comparisons in related Turkic languages.

Key words: stable comparison, morphology, semantics, syntax, word, sentence.

Анотация: В статье анализируется с научно-теоретической точки зрения структурные и лексико-семантические свойства устойчивых сравнений в родственных тюркских языках.

Ключевые слова: устойчивые сравнения, морфология, семантика, синтаксис, слово, предложение.

1

<https://orcid.org/0009-0009-7715-8926>

e-mail: sarbimiron122@mail.ru

KIRISH. Turkiy tilshunoslikda turg'un o'xshatishlarning tadqiqi bo'yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Biroq, turkiy xalqlar qahramonlik dostonlaridagi turg'un o'xshatishlarni to'plash, ularning mantiqiy tuzilmasi va leksik-semantik xususiyatlarini sistem leksikologiya nuqtayi nazaridan o'rganish bo'yicha shu paytgacha alohida tadqiqot olib borilmagan. Biz o'z ushbu maqolada aynan ana shu masala haqida so'z yuritamiz. Mazkur ilmiy ishimiz kelajakda turg'un o'xshatishlarning ma'no tarkibi, yasalishi, ularning shakllanishi, rivojlanish bosqichlarini alohida tizimli ravishda o'rganishda asos bo'ladi, degan umiddamiz.

Ushbu ilmiy ishimizda sistem leksikologiya bo'yicha tilshunoslarning ilmiy ishlaridagi asosiy tushunchalar, lingvistik ziddiyatlar va ularning leksikologiyada namoyon bo'lishi, turg'un o'xshatishlar bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlardagi ilmiy-nazariy qarashlarga asoslanib, qoraqalpoq hamda qardosh turkiy tillardagi turg'un o'xshatishlarning struktur va leksik-semantik xossalarni aniqlashga harakat qilamiz. Turg'un o'xshatishlarning strukturasi va tarkibi haqida so'z yuritib, V.M.Ogoltsov shunday yozadi: "Turg'un o'xshatishlar orasidagi aloqa ikki bosqichdan iborat [1:8]:

- 1) predmetlarni qiyoslash fakti;
- 2) o'xshatishga asos qilib olingan sifat fakti bo'lib, maxsus qiyoslanuvchi bog'lovchi va otning "O" (obraz) elementi bo'ladi.

Rus tilshunoslarining tadqiqotlarida turg'un o'xshatishlarning struktur formulasi barcha xalqlar uchun barqarorligini, faqatgina bog'lovchi vositalarning o'ziga xosliklariga ko'ra farqlanishini kuzatishimiz mumkin. M.V.Ogoltsov turg'un o'xshatishlarning mantiqiy formulasini A-S-mV deb ko'rsatadi, bunda A – subyekt (o'xshatilyotgan narsa), V – obyekt (nimaga o'xshatilyapti), S – o'xshatish asosi (predmet sifati), m – modus (operator) [1:56].

Bu – o'xshatishning to'liq kanon (mustahkam, barqaror) formulasi.

Ko'plab tillarda uchraydigan turg'un o'xshatishlarning ma'nosi va tuzilishiga ko'ra o'xshashligi, ya'ni komparativ aloqadorligi ularning har bir tilda ma'noviy xoslanishga ega bo'lishi bilan ajralib turadi. Turkiy tillardagi turg'un o'xshatishlarni tahlil qilib chiqqanimizda ham,

ularning yuqorida keltirib o'tilgan formulaga mos kelishining guvohi bo'lamiz.

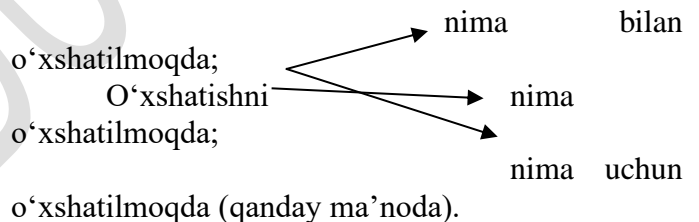
Turg'un o'xshatishlar ham frazeologizmlar kabi so'z birikmasi, sodda gap, qo'shma gap shakllarida kelishi mumkin. Turkiy tillarda bu hodisa o'xshatish konstruktsiyasi deb ataladi.

P.Najimovning nomzodlik ishida "o'xshatishlarning tuzilishidagi elementlar miqdorini belgilashda olimlar o'rtasidagi qarashlar hali ham muzokarali masala ekanligini, ayrim olimlar o'xshatish ikki elementdan, boshqalari esa ikki yoki uch elementdan iborat, deb ko'rsatib o'tgan". [3:86] U tilshunoslarning fikrlariga tayangan holda o'xshatish 4 elementdan iborat, deb ta'kidlaydi:

1. O'xshatish predmeti;
2. O'xshatish obrazi;
3. O'xshatish asosi;
4. O'xshatish ko'rsatkichi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida mavjud barcha materiallarni jamlagan holda turg'un o'xshatishlarning struktural formulasini quyidagicha belgilaymiz:

Bunda dastlab biz

Shundan kelib chiqqan holda quyidagicha nomlashni ma'qul ko'rdik:

S-Om – T

- S – subyekt ,
- O – obyekt,
- m – modul,
- T – o'xshatish asosi.

Turkiy tillardagi o'xshatishlardan ana shu qoidaga asoslangan misollarni ko'rib chiqamiz:

Qoraqalpoq tilida:

Bet aldini ajari,
Mısalı on tórt kúnlik ayday,
Sol tariyqa Gulayım,
Belli qayısqan jayday («Qırıq qız»)

Qozoq tilida:

Қорыққаннан қойдай үркіп тура қашты.
(Rustam)

O'zbek tilida:

Samarqandning *minoriday zingkiyib*, buti selanglab, o'tning ostiga aymashib, o'n uch mahramini birga olib, Qorajonning qallicqa jo'nab borayotgan yeri: Qorajonbek yo'lga kirdi, Mahramlarin birga oldi, Chilbir cho'liga yo'l yurdi. (Alpomish)

Qirg'iz tilida:

Мурутунун бир талы,
Айбалтанын сабындай.
Мурдуютоонун сеңирдей,
Булкушканды жегидей
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткандай. (Manas)

Turkman tilida:

Arslan gibi toruşyndan.(Go'ro'g'li)

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Turkiy tillarda, jumladan o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va turkman tillaridagi o'xshatishlar va ularning struktur-semantik xususiyatlari atroflicha o'rganilgan. Ammo, ushbu tillardan faqatgina qozoq tilida turg'un o'xshatishlar yuzasidan alohida tadqiqot olib borilgan. T.Qonirov turg'un o'xshatishlar bo'yicha «Қазақ теңеулері» nomli maxsus lug'at ishlab chiqqan [4]. Unda qozoq tilidagi turg'un o'xshatishlarni semantik guruhlariga bo'lib, ular to'g'risida atroflicha ma'lumot berilgan. Ilmiy ishda qozoq tilidagi o'xshatishlar to'liq tadqiq etilgan, shu bilan birga tadqiqotda turg'un o'xshatishlar qisqacha tahlil qilingan.

O'zbek tilida o'xshatishlar N.Mahmudov, D.Xudoybergenova, F.Usmanov kabi tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. N.Mahmudov, D.Xudoybergenovalar o'zbek tilida o'xshatishlarning grammatik, leksik, sintaktik jihatlarini o'rganganlar. Turg'un o'xshatishlarga doir "Turg'un o'xshatishlar" lug'atini tuzishgan [5]. F.Usmanov «O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi» nomli dissertatsiyasini yoqlagan [6].

Qirg'iz tilidagi o'xshatishlar bo'yicha S.Begaliyevning, A.Saparbayevning "Манас" эпосунун поэтикасынын проблемалары" [7] nomli ishlarida o'xshatishlarga oid bir qator ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. O'xshatish terminiga J.Sheriyev, A.Muratov, B.Ukuyeva va boshqalar qirg'iz tilidagi adabiyot nazariyasi nuqtayi nazaridan tavsiflaganlar. Shuningdek, G.B.Urusovanning (OshMU) "Салыштыруу мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"[8], S.B.Otorbaevanning (K.Tinistanov nomidagi IMU)

"Чыгармаларындагы салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышы"[9] kabi ilmiy maqolalarida o'xshatishlarga bog'liq ilmiy qarashlarni uchratishimiz mumkin. Ammo o'xshatishlar va turg'un o'xshatishlarga doir alohida tadqiqotlar deyarli yo'q. Turkman tilida K.Babanovning ilmiy ishlari ham faqat o'xshatishlar haqida bo'lib, turg'un o'xshatishlar to'g'risida so'z yuritilmagan [10]. Qoraqalpoq tilida o'xshatishlar P.Najimovning «Қарақалпақ тилинде теңеулер» nomli ilmiy ishida alohida tadqiq etilgan. Shu bilan birga qoraqalpoq tili stilistikasi, adabiyoti bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarda mazkur masala yuzasidan nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Lekin turg'un o'xshatishlarga oid alohida ilmiy ishlar amalga oshirilmagan. Yuqorida keltirib o'tilgan tadqiqotlarga asoslangan holda, turg'un o'xshatishlar stukturasi quyidagicha tasnif qildik.

MUHOKAMA. Qoraqalpoq tili materiallari asosidagi tahlillar, ilmiy-nazariy qarashlar turkiy tillardagi turg'un o'xshatishlar uchun ma'lum darajada muhim qonuniyatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

T.Qonirov qozoq tilidagi turg'un o'xshatishlarni struktur xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'lib o'rgangan (to'liq turg'un o'xshatishlar, to'liqsiz turg'un o'xshatishlar). Biz ishimizda turkiy tillardagi turg'un o'xshatishlar struktur jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganligi bois yuqorida nomi zikr qilingan olimlarning ilmiy ishlariga asoslangan holda qoraqalpoq tilidagi turg'un o'xshatishlarni tuzilishiga ko'ra ikki turga ajratdik. Bu o'z navbatida turkiy tillarda qo'llaniladigan turg'un o'xshatishlarga ham tatbiq qilish mumkin, degan fikrdamiz:

A) to'liq turg'un o'xshatishlar;

B) to'liq bo'lmagan turg'un o'xshatishlar.

To'liq turg'un o'xshatishlar. Matn tarkibida to'liq turg'un o'xshatish bo'lishi uchun birinchi navbatda o'xshatish uchun asos bo'lgan obyekt, subyekt va o'xshatish asosi to'liq qatnashishi shart. Bunday munosabat o'z navbatida o'xshatilayotgan obraz va belgi uchun tegishli bo'lmog'i zarur. Agar matn tarkibida obyekt va subyekt, yoki obyekt va asos bo'lib, uchinchi konstruksiya ishtirok qilmasa, bu to'liq turdagi turg'un o'xshatish bo'la olmaydi.

Masalan:

Ayday sulıw qız.

Ushbu misolda

Ay /day suliw qiz .

↓   ↓   ↓
Obyekt asos subyekt

Bu ochiq turdagi konstruktsiya bo'lib, unda turg'un o'xshatishlar uchun asos bo'lgan barcha belgilar mavjud.

Qozoq tilida: Айдай сулыў кыз;

O'zbek tilida: Oydek chiroyli qiz;

Qirg'iz tilida: Айдай сулуу кыз;

Turkman tilida: Аў ýaly owadan gyz.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bu misollardagi turg'un o'xshatishlar *-day,-dek* qo'shimchasi bilan yasalgan, faqatgina turkman tilidagi *ýaly* so'zi bilan yasalgan.

To'liq bo'lmagan turg'un o'xshatishlar.

Turg'un o'xshatishlarning ikkinchi turi to'liq bo'lmagan turg'un o'xshatishlardir.

Bu turdagi turg'un o'xshatishlarda faqatgina obyekt va subyekt qatnashadi, asos yashirin shaklda keladi. Sababi bu turdagi o'xshatishlar kundalik turmushda barchaga ma'lum bo'lgani bois asos ko'rsatilmasa ham, yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Masalan: *Jawrinlari qaqaqtay, attin basinday, boylari minarday, juzleri guldey* t.b.

Jawrinlari qaqaqtay

↓   ↓
Subyekt Obyekt

Ushbu misollar hammaga tushunarli bo'lib, odam yag'rinining keng yoyiq, yirik ekanligini tasvirlash maqsadida uni qopqoqqa o'xshatadi. Misolda yirik degan so'z qo'llanilmasa ham, odamlarning ongida u katta ko'rinishda gavdalanadi.

Qozoq tilida: Кебисинин өкшеси Букардын гаўхар тасындай.

O'zbek tilida: Bu dudoq hilol bolasi,

Oltinday sochin tolasi.

Qirg'iz tilida: Мунарадай зуңкуйган,
Бой көрө элек экенбиз.

Turkman tilida: Güýz almasy kibi.

Bundan tashqari matnda qo'llangan turg'un o'xshatishlarni komponentlarining ishtiroki va tuzilishiga ko'ra bir komponentli, ikki komponentli va ko'p komponentli turg'un o'xshatishlar kabi guruhlarga bo'lib chiqdik.

Bir komponentli turg'un o'xshatishlar.

Rustemdey, Bashinarday, Alpamistay, Arislanday kabi mashhur shaxs nomlari bilan keng qo'llaniladi. Mazkur o'xshatishlarning ma'nolari asosan, shu shaxsning ma'lum bir belgisi, harakati, psixologik

holatiga bog'liq holda o'xshatiladi. Bunday o'xshatishlar faqatgina subyektdan iborat bo'lib keladi.

Masalan:

Qoraqalpoq tilida: Alpamistay

Qozoq tilida: Рустемдей

O'zbek tilida: Alpomishdek

Qirg'iz tilida: Манасдаыйн

Turkman tilida: Arslan kibi

Ikki komponentli turg'un o'xshatishlar.

Dostonlarda ikki komponentli turg'un o'xshatishlar ko'p uchraydi. Bu struktur jihatdan to'liq bo'lmagan turg'un o'xshatishlar bo'lib, bunda subyekt va obyektidan iborat bo'ladi. Ular orasidagi belgi aniq-tiniq ko'rinib turadi. Masalan:

Qoraqalpoq tilida: Kózi máshtey, awzi oymaqtay, júzi ayday.

Qozoq tilida: Isi jupar anqig'an Bulbulday – aq sozi bar.

Qirg'iz tilida: Ógüz белиндей, Мунарадай зуңкуйган.

Turkman tilida: Kümüş gibi ak bilek.

Ko'p komponentli turg'un o'xshatishlar.

Qoraqalpoq tilida: *Tóbesi quwday ag'arg'an, kózi qurday qizarg'an, turip-jig'ulg'an, tasqa súringen, tawga órmelep baratirgan bir garri babani kordi deydi.* (Er shora)

Qozoq tilida: *Жанып турған жалындай, Кубылып турған сағымдай Шабылып Шубар терледі.* (Batirlar jiri)

O'zbek tilida: O'n besh kunlik yo'ldagi maysani *obdol talaganday, ilon yalaganday* qilib, changini chiqarib, oldi erning o'tini yeb kelyapti. (Alpomish)

Qirg'iz tilida: *Манас баатырдын ажыда ардай сүрү,* алп кара куштай айбаты так ушул өз ишинин тууралыгына көзү жетип, оң иш үчүн бел байлагандыгы менен шартураклы теңеүлерашкан. (Manas)

Turkman tilida: Güýz almasy kibi al ýañagyny dartdy ýyrttdy. Gargy kibi gara saçymy ýoldy. (Go'ro'g'li)

NATIJALAR. Ko'p komponentli turg'un o'xshatishlar dostonlarda ko'p uchraydi, ularning konkret ma'nosini kontekstdan bilib olish mumkin.

Dostonlarda uchraydigan turg'un o'xshatishlarni tahlil qilganimizda kontekstda qollanilishi jihatidan ikki komponentli va ko'p komponentli turg'un o'xshatishlar bir komponentli turg'un o'xshatishlarga nisbatan ko'p qo'llanganligi,

ularning ayniqsa, qahramonlar tasvirida qoʻllanilgan ikki komponentli turgʻun oʻxshatishlar ancha miqdorni tashkil qiladi. Bir komponentli turgʻun oʻxshatishlar esa aksar oʻrinlarda dostonlardagi qahramonlarni ikkinchi bir qahramonning jasorati yoki tana tuzilishi, rang-u roʻyi, qaddi-qomati, gʻayritabiiy kuch-qudrat, goʻzallik yoki xunuklik, gullab-yashnagan joy yoxud qoʻrqinchli bilan oʻxshatganda ishlatishda murojaat etiladi. Masalan, baquvvatlik, zabardastlik obrazlari sifatida dev, alp Rustam, Alpomish, Farhod kabi mifologik va folklor personajlari qoʻllaniladi. Shu sababdan koʻpincha er yigitlar tilga olinsa, *Alpomishday*, qizlar tasvirlashda turkiy tillarning koʻpchiligida *Toʻmarisdek*, *Oybarchindek* atash urf boʻlib, qizlarning qahramonlarga oʻxshash boʻlsin degan maqsadda oʻxshatish qilinadi. Bu koʻpchilik turkiy xalqlar qahramonlik dostonlarida hamda ogʻzaki nutqida barqaror qoʻllanishga ega.

XULOSA qilib aytganda, Turgʻun oʻxshatishlar universal ruhiy kategoriya sifatida faqatgina obyektlar va hodisalarning fizik xususiyatlarini ifodalovchi sifat kategoriyasi emas, balki baholash toifasi bilan ham aloqador ekanligini, sababli taqqoslar baholash uchun zarur tamaldir.

Yuqorida keltirilgan misollardan turkiy tillarda qoʻllaniladigan turgʻun oʻxshatishlar maʼno va madaniy jihatlardan bir-biri juda yaqin, deyarli bir-biriga yaqin ekanligini koʻrish mumkin. Ular faqatgina struktur jihatdangina emas, balki semantik

jihatdan ham bir-biriga juda yaqin maʼnoli, oʻxshashdir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Огольцов М.В. Устойчивые компаративные структуры в языковой системе / В.М. Огольцев // Системность русского языка: Сб. научных работ. – Новгород, 1973.
2. Нажимов П. Қарақалпақ тилинде теңеўлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978.
4. Махмудов Н., Худойбергенова Д. Турғун ўхшатишлар. – Тошкент, 2019.
5. Усманов Ф. Ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2019.
6. Бегалиев С. “Манас” эпосунун поэтикасынын проблемалары. – Фрунзе, 1967.
7. Шериев Ж., Муратов А., Үкүева Б. Эдебият теориясы. – Бишкек, 2004.
8. Урусова Г.Б. (Ош МУ) Салыштыруу мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары // Известия вузов Кыргызстана. – Ош, 2018. - № 10.
9. Ибраев Э. Чыгармаларындагы салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышы // Вестник ИГУ.– Ош, 2010. - № 28.
10. Бабанов К. Туркман тилиндеги меңзетлемелер хақында кэбир белликлер // Ученые записи ТГУ им. А.М.Горького. Вып.49 (1). – Ашхабад, 1967. – Б. 72-82.

